არაბულ-მუსლიმური კულტურა

მსოფლიო კულტურის საგანძურში გამორჩეული ადგილი უჭირავს არაბულ-მუსლიმურ კულტურას. ამ ტერმინში მოიაზრება არაბეთის ნახევარკუნძულისა და იმ ქვეყნების კულტურა, რომლებმაც არაბთა დაპყრობების საფუძველზე, არაბიზაცია განიცადეს. თავის დროზე ეს მაღალგანვითარებული კულტურა უკიდეგანო სივრცეს მოიცავდა: პირენეის ნახევარკუნძულიდან დაწყებული, ახლო და შუა აღმოსავლეთს ინდოეთამდე, ასევე ჩრდილო აფრიკას.

არაბულ-მუსლიმური კულტურა მთელი რიგი თავისებურებებით ხასიათდება. მათგან ერთ-ერთი ძირითადი ის არის, რომ ხსენებული კულტურა, ერთი მხრივ, ძველი, საკუთრივ არაბულ ნიადაგზე აღმოცენებული ტრადიციების გამგრძელებლად გვევლინება, მეორე მხრივ, წინა აზიის კულტურულ ხალხთა ძლიერ ზეგავლენას განიცდის. აქედან მომდინარეობს არაბულ-მუსლიმური კულტურის არანაკლებ მნიშვნელოვანი სხვა მახასიათებელი; მასში ორგანულად იყო შერწყმული აღმოსავლური და დასავლური წარმოშობის კულტურული ელემენტები: აღმოსავლეთიდან (ირანი, შუა აზია, ინდოეთი) ჰუმანიტარული მეცნიერებანი, დასავლეთიდან (ბერძნულ-რომაული სამყარო) – საბუნებისმეტყველო დარგები. არაბულ-მუსლიმური კულტურის თავისებურება კი მაინც ისლამის (არაბულად – მორჩილება) თავისებურებებითაა განპირობებული, რომელიც არა უბრალოდ მსოფლიო რელიგიაა, არამედ კულტურათა მთელ ერთობლიობას განასახიერებდა: ფილოსოფიის, ხელოვნებისა და მეცნიერების სხვადასხვა დარგს, ადათ-წესს, ტრადიციას, სამართალს. ამიტომ ამ კულტურის განხილვისას, უპირველეს ყოვლისა, აუცილებელია ისლამისა და მისი არსის წარმოჩენა. მაგრამ ვიდრე უშუალოდ ამ საკითხს შევეხებოდეთ, უპრიანია თავად არაბულ-მუსლიმური კულტურის რაობა განვსაზღვროთ.

ორიენტალისტურ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღიარებულია, რომ გამოთქმა „არაბულ-მუსლიმური კულტურა“ პირობითი მნიშვნელობით იხმარება და სრულიად არ გულისხმობს საკუთრივ არაბულს ან მუსლიმურს, რადგანაც ამ კულტურის განვითარებაში არაბებთან ერთად სხვა წარმოშობისა და სარწმუნოების (იუდეველები, ქრისტიანები) მოღვაწენიც მონაწილეობდნენ: პოეტები, მწერლები, ისტორიკოსები, ფილოსოფოსები, მხატვრები და სხვ. ყველა ისინი თავიანთი შემოქმედებით ავითარებდნენ და ამდიდრებდნენ არა საკუთრივ ისლამის რელიგიურ იდეოლოგიურ-მოთხოვნებს, არამედ მთელ აღმოსავლურ კულტურას. არაბთა მიერ დაპყრობილ ქვეყნებს (ირანი, ბიზანტია, სირია, პალესტინა, ჩრდილო აფრიკა, შუა აზია...) კულტურული განვითარების თავ-თავისი დონე ჰქონდათ, რაც ღრმად ფესვგამდგარი იყო საკუთარ ტრადიციებსა და ისტორიულ წარსულში. ამ თვალსაზრისით, არაბული, ანუ მუსლიმური კულტურა წინა აზიის ხალხთა კულტურულ მიღწევათა შერწყმას წარმოადგენდა. ამასთან, ვინაიდან აღმოსავლეთის ხალხთაგან ზოგი ადრე გამოვიდა კულტურული ცხოვრების ასპარეზზე, ზოგი კი გვიან, ამკარა იყო კულტურულ ურთიერთობათა ზეგავლენის კვალი. მაგალითად, არაბებმა ბევრი რამ გადაიღეს წინა აზიის კულტურული მონაპოვრიდან, ეზიარნენ ირანულ და ინდურ კულტურებს. ირანმა, საერთოდ, ძალზე დიდი გავლენა მოახდინა მუსლიმური კულტურის შემდგომ განვითარებაა-ყვავებაზე. მოგვიანებით თურქული წარმოშობის ხალხი არაბების და ირანელების მოწაფეები აღმოჩნდნენ. პროფ. ვალერიან გაბაშვილი თავის გამოკვლევაში ამ საკითხებთან დაკავშირებით (აღმოსავლური კულტურა, არაბულ-მუსლიმური კულტურა) ხაზს უსვამს, რომ შეჭველად გასათვალისწინებელია ის მნიშვნელოვანი გარემოება, რომ „არაბი“ და „მუსლიმანი“ ან „არა-ბობა“ და „ისლამი“ სრულიადაც არ ფარავს ერთმანეთს....მათი ოდინდელი ერთობის გათიშვა მოხდა მაშინ, როდესაც ისლამი მსოფლიო რელიგიად იქცა. ასე რომ, არაბობა და ისლამი ერთმანეთთან დაკავშირებული იყო მხოლოდ ადრინდელი ისლამის არსებობის პერიოდში, ანუ VII საუკუნის პირველი მეოთხედიდან VIII საუკუნის 50-იან წლებამდე.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, არაბულ-მუსლიმურ კულტურას იმთავითვე სრულიად განსხვავებულ გამოხატულებას ანიჭებდა ისლამი, რომელიც VII საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბდა არაბეთის

ნახევარკუნძულზე იუდაიზმისა და ქრისტიანობის ტრადიციებზე და ზოგი რამ მათი დოგმებიდან შეითვისა. კერძოდ, ისლამმა აღიარა იესო ქრისტეს (რომელიც ისას სახელით მოიხსენიება) სასწაულები და იუდაიზმის დებულებათა გარკვეული ნაწილი. მაგრამ ეს თანახმად, ებრაელებმა და ქრისტიანებმა არასწორად გაიგეს ერთი და იგივე ღმერთის ზეშთაგონების არსი და მხოლოდ წინ ნასწარმეტყველი მუჰამედი მოევლინა ქვეყანას ჭეშმარიტი ზეშთაგონებით, რომელმაც თავის წინამორბედთა შეცდომები გამოასწორა. რამდენადაც ისლამის საწყისი პრინციპები ქრისტიანობისა და ისლამის საფუძვლებს ემსგავსებოდა, იმდენადვე მისი დებულებების შემდგომი განვითარება სრულიად საპირისპირო მიმართულებით წარიმართა. მომთაბარეთა და ვაჭართა გარემოში ჩასახული ერთი შეხედვით მარტივი და პრიმიტიული იდეები, ახლო აღმოსავლეთში ფეოდალიზმის განვითარების პროცესში, სულ ახალ ახალი დებულებებით ივსებოდა. ამიტომ ისლამის დოგმები იმთავითვე არაბთა სახალიფოს ბატონობაში მოქცეულ ხალხთა ცხოვრების მთავარ წარმმართველ პრინციპად იქცა. ისლამი საზოგადოების სოციალური სტრუქტურებისა და მორალური ნორმების განმსაზღვრელი კანონი გახდა, რომლის დასაბუთებაც მუსლიმთა წმინდა წიგნში – ყურანში იყო მოქცეული.

სანამ უშუალოდ ისლამური პერიოდის კულტურას განვიხილავდეთ, ორიოდე სიტყვით წინაისლამური – წარმართული ხანის არაბული კულტურის შესახებ; ეს პერიოდი ჯაჰილიის სახელითაა ცნობილი, რაც არაბულად უმეცრებას, არცოდნას ნიშნავს. მუსლიმებმა ამ სიტყვას საგანგებო მნიშვნელობა მიანიჭეს. ჭეშმარიტი რწმენის არცოდნა, ანუ ისლამური რელიგიის არცოდნა. ამიტომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს სახელწოდება იმ პერიოდის აღსანიშნავად გამოიყენება, რომელიც უშუალოდ წინ უძღოდა ისლამის წარმოშობას. მუსლიმური თვალსაზრისით, ჯაჰილია ისლამის განათლებულმა ეპოქამ შეცვალა. ჯაჰილიის პერიოდში არაბეთის ნახევარკუნძულზე დასრულდა შრომის საზოგადოებრივი განაწილება – ხელოსნობა გამოეყო მიწათმოქმედებას. ამ დროისათვის არაბებს უკვე ათვისებული ჰქონდათ მეთუნეობა, საფეიქრო საქმე, მეტალის დამუშავება. მაღალ განვითარებას მიაღწია არაბთა საქარავნო ვაჭრობამ, რომლებიც შუამავლის როლს ასრულებდნენ საერთაშორისო ვაჭრობაში ინდოეთს, ჩინეთსა და ხმელთაშუა ზღვის

ქვეყნებს შორის. საგანგებო აღნიშვნას იმსახურებს ისლამამდელი არაბული პოეზია, განსაკუთრებით მომთაბარე-ბედუინების ლირიკა, სახოტბო და პოეტური ნაწარმოებები, რომლებიც ჟანრისა და სტილის საოცარი მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდნენ. ამ პოეზიის ნიმუშები თავისი დონით ტოლს არ უდებდა ხმელთაშუა ზღვის ხალხთა ანტიკურ პოეტურ შემოქმედებას.

ჯაჰილიას პერიოდში პოეზიის ენამ ისეთ დახვეწილ დონეს მიაღწია, რომ ის თითქმის მთელი არაბეთის ნახევარკუნძულის საერთო ენად იქცა, აგრეთვე, პალესტინაში, სირიასა და მესოპოტამიაში მოსახლე არაბებისათვისაც. ძველი არაბული პოეზიისა და ყურანის საფუძველზე კლასიკური არაბული ენა ჩამოყალიბდა, რომელიც VII-X საუკუნეების განმავლობაში მუსლიმური ქვეყნების საერთაშორისო ენად იქცა. პარალელურად იხვეწებოდა არაბული დამწერლობა. თავისი არსით, ის არამეული დამწერლობის იმ სახეობათა განვითარებას წარმოადგენს, რომლებიც ნაბატეურის და ნეოსინურის სახელითაა ცნობილი. არაბული დამწერლობის უძველესი დღემდე შემონახული ძეგლებია 328 წლის ან-ნამრას და 512 წლის ზაბადის წარწერები (იორდანიისა და სირიის ტერიტორიებზე). თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უძველესი არაბული დამწერლობის სახეობა გაცილებით ადრინდელი პერიოდით თარიღდება. ძველი დამწერლობა საფუძვლად დაედო შუა საუკუნეების არაბული დამწერლობის განვითარებას.

რაც შეეხება რელიგიას, ჯაჰილიას პერიოდში ის ფეტიშიზმის, ანიმიზმისა და ტოტემიზმის ნაჯერით იყო წარმოდგენილი. განსაკუთრებით გავრცელებული იყო ფეტიშიზმი, რაც მეტეორიტული და ვულკანური ქვების თაყვანისცემაში გამოიხატებოდა. ისლამში შემონახული შავი ქვის კულტი სწორედ აქედან იღებს სათავეს, რომელმაც ისლამურ ხანაში თავისი შინაარსი შეიცვალა. როგორც ცნობილია, მუსლიმთა წმინდა ქალაქის მექის ქაბას ტაძარში დაცულია შავი ქვა, რომელიც ისლამამდეც წმინდა ადგილს წარმოადგენდა არაბთათვის. ისლამის გამარჯვების შემდეგ კი, შავი ქვის თაყვანისცემა ჰაჯის რიტუალის შემადგენელი ნაწილი გახდა. არაბებში გავრცელებული იყო, აგრეთვე, კერპთაყვანისმცემლობა, რაც მსხვერპლშეწირვისა და მარტივ რიტუალებში გამოიხატებოდა. მეზობელი ცივილიზებული ქვეყნებიდან არაბეთში ქრისტიანობამ (მონოფიზიტობისა და ნესტორიანელობის) და იუდაიზმმა შეაღწია.

ეს უკანასკნელი იქ ქრისტიანობას უპირისპირდებოდა და უმთავრესად
არაბეთის ჩრდილო-დასავლეთ ოაზისებში იყო გავრცელებული.
იემენში კი იუდაიზმი IV საუკუნის დასაწყისში სახელმწიფო
რელიგიად გამოცხადდა.

ისლამის ჩამოყალიბების ხანაში (VII საუკუნის დასაწყისი)
არაბთა უმეტესობისათვის დამახასიათებელი იყო მომთაბარული
ცხოვრება და ჯოგური მეურნეობა. ბიზანტიურ-ირანულ ცივილი-
ზაციას ზიარებული იყვნენ მხოლოდ სამხრეთ-არაბეთიდან
გამოსული ლაჰმიდები (სირიაში) და ჰასანიდები (ერაყში). ჩრდი-
ლოეთის არაბები – ბედუინები მუდამ მტრულად უყურებდნენ
სამხრეთის მკვიდრ ბინადარ არაბებს, მიწათმოქმედ ფელაჰებს.
ბედუინთა სამასამდე ტომი იყო, რომელიც საქარავნო გზებზე
ყაჩაღობით ირჩენდა თავს.

ისლამს ჰიჯაზის რაიონში ჩაეყარა საფუძველი, რომლის მთავარი
ქალაქები იყო მექა და მედინა (ყოფილი იასრიბი). ისინი დიდი
სავაჭრო-საქარავნო გზების გასწვრივ მდებარეობდნენ, რომელთა
საშუალებით ხმელთაშუა ზღვის აუზის ქვეყნები ინდოეთს
უკავშირდებოდნენ. ამის წყალობით ეს ქალაქები ძველთაგანვე
ვაჭრობითა და აღებ-მიცემობით იყვნენ განთქმულნი, მაგრამ ახლო
აღმოსავლეთში იმხანად მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების გამო
(რაც გამოიხატებოდა ირანისა და ბიზანტიის მცდელობაში არაბეთის
ნახევარკუნძულს დაპატრონებოდნენ), ამ გზამ სხვა მიმართულებით
– ჩრდილოეთით გადაინაცვლა და მექა-მედინის გაღატაკება
გამოიწვია. ვაჭრობის დაცემის შედეგად მექელმა ვაჭრებმა მევახ-
შეობას მიჰყვეს ხელი და თანდათან სავაჭრო კაპიტალის სავახშო
კაპიტალად გადაქცევა დაიწყო, რეგიონი მძლავრმა საზოგადო-
ებრივმა მოძრაობამ მოიცვა: დაჩქარდა გვაროვნული წყობილების
დაშლის პროცესი, შეიქმნა საზოგადოებრივი კლასები და საბოლოოდ
მომწიფდა პირობები სახელმწიფოს ფორმირებისათვის. ამასთან,
აუცილებელი იყო ერთიანი მონოთეისტური რელიგიის შექმნა. ზემო-
ხსენებული პროცესები ყველაზე მკაფიოდ მექაში გამოვლინდა, სადაც
ყურეშების ტომი იყო გაბატონებული. თავის მხრივ, იგი ათი
გვარისაგან შედგებოდა, მათგან ყველაზე მდიდარი ომაიას გვარი
იყო, ყველაზე ღარიბი – ჰაშიმის გვარი. სწორედ აქედან იყო ისლამის
ფუძემდებელი მუჰამედი (570-632 წწ.) – მექის გვაროვნული
დემოკრატიის ტიპური წარმომადგენელი. მისი ბიოგრაფია კარგადაა

ცნობილი ისტორიოგრაფიაში, ამიტომ ამჯერად მოკლე მიმო-
ხილვით შემოვიფარგლებით. მუჰამედი ადრე დაობლდა და ჯერ
პაპასთან, შემდეგ ბიძის – აბუ ტალიბის ოჯახში იზრდებოდა, რო-
მელიც ვაჭრობით ირჩენდა თავს. წლების მანძილზე მუჰამედი ბიძის
საქონელს მწყემსავდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც თავისი ბედი მდიდარი
ვაჭრის ქვრივს, სადიჯეს (წყაროების გადმოცემით მასზე 15 წლით
უფროსი იყო) დაუკავშირა, მისი ცხოვრება ერთბაშად შეიცვალა.
ამიერიდან მუჰამედი მატერიალურად მომძლავრდა და თავისი
ნაფიქრალ-ნააზრევის, იდეების განხორციელების ფართო
შესაძლებლობები მიეცა. მართალია, მუჰამედი ვაჭრობდა კიდეც,
მაგრამ ეს არ იყო მისი მთავარი საქმიანობა; ყველაზე მეტად ის
რელიგიური საკითხებით იყო დაინტერესებული და მხოლოდ ამ
თემებზე საუბარი იტაცებდა. 610 წელს მუჰამედმა ქადაგება დაიწყო
სახალხო კრებებზე გამოსვლით, როდესაც ღმერთის მოციქულად
გამოეცხადა ხალხს და თავი მოსესა და ქრისტეს გაუტოლა. მუჰამედი
ღარიბ-ღატაკთა ინტერესების დამცველად გამოდიოდა, ის ალაჰის
სახელით (ასე უწოდა მან თავის ღმერთს) იმთავითვე დაემუქრა
მევახშეებს და ბრძოლა გამოუცხადა მათ. სწორედ ამ დაპირისპირების
გამო 622 წელს ის იძულებული გახდა მექადან მედინაში გადა-
სახლებულიყო. ამ წელს ეწოდა ჰიჯრა (არაბ. – გადასვლა, გადა-
სახლება), ხოლო მუჰამედთან ერთად წასულ მის თანამოაზრე-მიმ-
დევრებს – მუჰაჯირები, ანუ ჰიჯრის შემსრულებლები. ჰიჯრა ეწოდა
ასევე მუსლიმთა კალენდარს – ეს გახდა მათი კალენდრის პირველი
წელი.

სწორედ მედინაში მოიპოვა მუჰამედმა აღიარება, როგორც ახალი
სარწმუნოების ფუძემდებელმა. იმავდროულად იასრიბს წინასწარ-
მეტყველის ქალაქი – მადინათ ალ-ნაბი (მოკლედ – მადინა, მედინა)
დაერქვა. მედინის მოსახლეობამ მუჰამედი არა მარტო რელიგიურ,
არამედ პოლიტიკურ ლიდერადაც აღიარა და მხარს უჭერდა მას
მექის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ორი ქალაქის მწვავე დაპირისპირება
მედინის გამარჯვებით დასრულდა. 632 წელს მუჰამედი ზარ-ზეიმით
შევიდა მექაში, რომელიც ისლამის ცენტრად გამოცხადდა. 632 წელს
მუჰამედი მედინაში გარდაიცვალა და თავისი დანაბარების
თანახმად, იქვე თავისი საყვარელი ცოლის – აიშეს სახლთან და-
ასაფლავეს. ეს ადგილი ისლამის უწმინდეს ადგილად ითვლება.
მუჰამედის სიკვდილმა დიდი არეულობა გამოიწვია, რადგან არაბებს

მუსლიმთა რელიგიური ცხოვრებისა და ქცევის იურიდიული ნორმების, პრინციპებისა და წესების თავმოყრა მოხდა შარიათში – ისლამის რელიგიურ კანონში, რომლის ფორმირება VII-VIII საუკუნეებში მიმდინარეობდა, შარიათი არეგულირებს ალაჰთან ადამიანის ურთიერთობის გარეგნულ ფორმებს (კულტის წესების დაცვა, ღვთისმსახურება და ა. შ.), ასევე ადამიანთა ურთიერთობას ერთმანეთთან და განსაზღვრავს სასჯელს ამ წესების დარღვევისათვის.

არაბულ-მუსლიმური კულტურის არსებით ელემენტს არაბული ენა წარმოადგენდა, რომელიც განუყოფლად იყო დაკავშირებული ყურანთან. ისლამის საღვთო წიგნი წინასწარმეტყველ ჯაბრაილისაგან ხომ სწორედ არაბულ ენაზე გამოეცხადა მუჰამედს ქადაგებისათვის. აქედან დაიწყო არაბულ-მუსლიმური კულტურის ამ ორი არსებითი შემადგენელი კომპონენტის ურთიერთგავლენა. კერძოდ, ყურანისთვის კომენტარების გაკეთების აუცილებლობის წყალობით, დაიწყო არაბული ენის სიღრმისეული კვლევა-ძიება. თავის მხრივ, ყურანი ხელს უწყობდა არაბული ენის პოზიციების განმტკიცებას ყველგან, სადაც არაბები ან გამუსლიმებული სხვა ხალხი ცხოვრობდა. ეს იმით იყო განპირობებული, რომ ყველა მუსლიმს, წარმომავლობის განურჩევლად უნდა შეძლებოდა ყურანის ციტირება არაბულად და, ამდენად, სცოდნოდა არაბული ენა. ამრიგად, არაბიზაცია მუსლიმური კულტურის ფორმირების უმთავრეს ელემენტს წარმოადგენდა.

ახალი რელიგიის შექმნის პროცესში მუჰამედისთვის ნათელი გახდა, რომ საჭირო იყო ბრძოლა სხვა სარწმუნოებათა წინააღმდეგ. თავდაპირველად მან დააწესა, რომ მლოცველებს ლოცვისას პირი იერუსალიმისაკენ უნდა ჰქონოდათ. მედინაში მოღვაწეობის დროს (622-630 წწ.) მან აზრი შეიცვალა და ლოცვისას მექისკენ მიბრუნება დააკანონა, მუსლიმთა დასვენების დღედ პარასკევი დააწესა (შაბათს ებრაელები ისვენებდნენ, კვირას – ქრისტიანები). ვინაიდან ქრისტიანებს სალოცავად ზარებით უხმობდნენ, ებრაელებს კი – საყვირით, მუჰამადმა აზანი (არაბ. – შეტყობინება, გამოცხადება) შემოიღო, რომელიც სალოცავად უხმობდა მუსლიმებს. აზანს მუეძინი ასრულებდა. სიმდიდრისა და ნადავლის მოპოვების მიზნით, მუჰამედმა და მისმა მიმდევრებმა დაპყრობითი ომები გააჩაღეს, რათა ამ გზით ხალხი დაეკმაყოფილებინათ და არ გამწვავებულიყო

ურთიერთობა თვით მუსლიმთა შორის. არაბთა დაპყრობების შედეგად მათი ბატონობა სამ კონტინენტზე გავრცელდა: აზიაში, ჩრდილო აფრიკასა და ევროპის ნაწილზე. მათი წინსვლა დასავლეთით 732 წელს პუატიესთან ფრანკებთან მარცხის შედეგად იქნა შეჩერებული. არაბების მიერ კულტურულად გაცილებით მაღალ დონეზე მყოფ ხალხთა (მაგალითად, სასანური ირანი, ბიზანტია) დაპყრობა-დამორჩილებას ხელს უწყობდა სოციალური დაპირისპირების გამწვავება ამ ქვეყნებში. ასე რომ, იმ ეტაპზე არაბთა რელიგიური ფანატიზმი არ ყოფილა მათი გამარჯვების უმთავრესი მიზეზი.

როდესაც VII საუკუნის 30-იანი წლებიდან არაბებმა დაპყრობითი ომები გააჩაღეს და დიდ ისტორიულ ასპარეზზე გამოვიდნენ, ცხადია, უცხო ქვეყნებში მათ შეიტანეს ყურანისა და ძველი არაბული პოეზიის ენა, რელიგია – ისლამი, რომელმაც ისინი იდეოლოგიურად გააერთიანა. ამიტომაც არაბული ენა და ყურანი ახალი, არაბულ-მუსლიმური კულტურისა და ცივილიზაციის ფორმირების ძირითად კომპონენტებს წარმოადგენდა. მეცნიერება, ხელოვნება და კულტურის სხვადასხვა სფერო ამ ორი ფაქტორის ძლიერი ზეგავლენით ვითარდებოდა. არაბული ანბანი კი გამოიყენებოდა, როგორც ორნამენტული მოტივი მუსლიმურ ხელოვნებასა და არქიტექტურაში, განსაკუთრებით საკრალურ არქიტექტურაში.

არაბულ-მუსლიმური კულტურის განვითარებაში არაბებზე არანაკლები წვლილი მიუძღვით სპარსელებს, ინდოელებს და ისლამიზებული სხვა ქვეყნების წარმომადგენლებს, როგორც ერთიანი დიდი ისლამური საზოგადოების წევრებს. კულტურის წარმატებულ აღმასვლას განაპირობებდა ის, რომ საერთო იყო არაბული ენა, რომლითაც სარგებლობდნენ მუსლიმი სწავლულები, ფილოსოფოსები, პოეტები თავიანთი ნაშრომების წერისას არაბული კულტურის კლასიკური ეპოქის მთელ მანძილზე, ანუ IX-XII საუკუნეებში. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ დაპყრობითმა ომებმა ღრმა კვალი დაამჩნია მრავალი ქვეყნისა და ხალხის ეთნიკურ ისტორიას. მათი დიდი ნაწილი, არაბული ენის ათვისებასთან ერთად, გაარაბდა კიდეც. თავის მხრივ, როგორც ზემოთ ითქვა, არაბებმაც აითვისეს უცხო კულტურათა მონაპოვარი და სწორედ ამის საფუძველზე ჩამოყალიბდა შუა საუკუნეების მძლავრი ისლამური კულტურა.

პირველ სამეცნიერო ცენტრებს ისლამურ სამყაროში მეჩეთები წარმოადგენდა, რომელთა დიდმა ნაწილმა ნამდვილი უნივერსი-

მუსლიმთა რელიგიური ცხოვრებისა და ქცევის იურიდიული ნორმების, პრინციპებისა და წესების თავმოყრა მოხდა შარიათში – ისლამის რელიგიურ კანონში, რომლის ფორმირება VII-VIII საუკუნეებში მიმდინარეობდა, შარიათი არეგულირებს ალაჰთან ადამიანის ურთიერთობის გარეგნულ ფორმებს (კულტის წესების დაცვა, ღვთისმსახურება და ა. შ.), ასევე ადამიანთა ურთიერთობას ერთმანეთთან და განსაზღვრავს სასჯელს ამ წესების დარღვევისათვის.

არაბულ-მუსლიმური კულტურის არსებით ელემენტს არაბული ენა წარმოადგენდა, რომელიც განუყოფლად იყო დაკავშირებული ყურანთან. ისლამის საღვთო წიგნი წინასწარმეტყველ ჯაბრაილისაგან ხომ სწორედ არაბულ ენაზე გამოეცხადა მუჰამედს ქადაგებისათვის. აქედან დაიწყო არაბულ-მუსლიმური კულტურის ამ ორი არსებითი შემადგენელი კომპონენტის ურთიერთგავლენა. კერძოდ, ყურანისთვის კომენტარების გაკეთების აუცილებლობის წყალობით, დაიწყო არაბული ენის სიღრმისეული კვლევა-ძიება. თავის მხრივ, ყურანი ხელს უწყობდა არაბული ენის პოზიციების განმტკიცებას ყველგან, სადაც არაბები ან გამუსლიმებული სხვა ხალხი ცხოვრობდა. ეს იმით იყო განპირობებული, რომ ყველა მუსლიმს, წარმომავლობის განურჩევლად უნდა შეძლებოდა ყურანის ციტირება არაბულად და, ამდენად, სცოდნოდა არაბული ენა. ამრიგად, არაბიზაცია მუსლიმური კულტურის ფორმირების უმთავრეს ელემენტს წარმოადგენდა.

ახალი რელიგიის შექმნის პროცესში მუჰამედისთვის ნათელი გახდა, რომ საჭირო იყო ბრძოლა სხვა სარწმუნოებათა წინააღმდეგ. თავდაპირველად მან დააწესა, რომ მლოცველებს ლოცვისას პირი იერუსალიმისაკენ უნდა ჰქონოდათ. მედინაში მოღვაწეობის დროს (622-630 წწ.) მან აზრი შეიცვალა და ლოცვისას მექისკენ მიბრუნება დააკანონა, მუსლიმთა დასვენების დღედ პარასკევი დააწესა (შაბათს ებრაელები ისვენებდნენ, კვირას – ქრისტიანები). ვინაიდან ქრისტიანებს სალოცავად ზარებით უხმობდნენ, ებრაელებს კი – საყვირით, მუჰამადმა აზანი (არაბ. – შეტყობინება, გამოცხადება) შემოიღო, რომელიც სალოცავად უხმობდა მუსლიმებს. აზანს მუეძინი ასრულებდა. სიმდიდრისა და ნადავლის მოპოვების მიზნით, მუჰამედმა და მისმა მიმდევრებმა დაპყრობითი ომები გააჩაღეს, რათა ამ გზით ხალხი დაეკმაყოფილებინათ და არ გამწვავებულიყო

ურთიერთობა თვით მუსლიმთა შორის. არაბთა დაპყრობების შედეგად მათი ბატონობა სამ კონტინენტზე გავრცელდა: აზიაში, ჩრდილო აფრიკასა და ევროპის ნაწილზე. მათი წინსვლა დასავლეთით 732 წელს პუატიესთან ფრანკებთან მარცხის შედეგად იქნა შეჩერებული. არაბების მიერ კულტურულად გაცილებით მაღალ დონეზე მყოფ ხალხთა (მაგალითად, სასანური ირანი, ბიზანტია) დაპყრობა-დამორჩილებას ხელს უწყობდა სოციალური დაპირისპირების გამწვავება ამ ქვეყნებში. ასე რომ, იმ ეტაპზე არაბთა რელიგიური ფანატიზმი არ ყოფილა მათი გამარჯვების უმთავრესი მიზეზი.

როდესაც VII საუკუნის 30-იანი წლებიდან არაბებმა დაპყრობითი ომები გააჩაღეს და დიდ ისტორიულ ასპარეზზე გამოვიდნენ, ცხადია, უცხო ქვეყნებში მათ შეიტანეს ყურანისა და ძველი არაბული პოეზიის ენა, რელიგია – ისლამი, რომელმაც ისინი იდეოლოგიურად გააერთიანა. ამიტომაც არაბული ენა და ყურანი ახალი, არაბულ-მუსლიმური კულტურისა და ცივილიზაციის ფორმირების ძირითად კომპონენტებს წარმოადგენდა. მეცნიერება, ხელოვნება და კულტურის სხვადასხვა სფერო ამ ორი ფაქტორის ძლიერი ზეგავლენით ვითარდებოდა. არაბული ანბანი კი გამოიყენებოდა, როგორც ორნამენტული მოტივი მუსლიმურ ხელოვნებასა და არქიტექტურაში, განსაკუთრებით საკრალურ არქიტექტურაში.

არაბულ-მუსლიმური კულტურის განვითარებაში არაბებზე არანაკლები წვლილი მიუძღვით სპარსელებს, ინდოელებს და ისლამიზებული სხვა ქვეყნების წარმომადგენლებს, როგორც ერთიანი დიდი ისლამური საზოგადოების წევრებს. კულტურის წარმატებულ აღმასვლას განაპირობებდა ის, რომ საერთო იყო არაბული ენა, რომლითაც სარგებლობდნენ მუსლიმი სწავლულები, ფილოსოფოსები, პოეტები თავიანთი ნაშრომების წერისას არაბული კულტურის კლასიკური ეპოქის მთელ მანძილზე, ანუ IX-XII საუკუნეებში. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ დაპყრობითმა ომებმა ღრმა კვალი დაამჩნია მრავალი ქვეყნისა და ხალხის ეთნიკურ ისტორიას. მათი დიდი ნაწილი, არაბული ენის ათვისებასთან ერთად, გაარაბდა კიდეც. თავის მხრივ, როგორც ზემოთ ითქვა, არაბებმაც აითვისეს უცხო კულტურათა მონაპოვარი და სწორედ ამის საფუძველზე ჩამოყალიბდა შუა საუკუნეების მძლავრი ისლამური კულტურა.

პირველ სამეცნიერო ცენტრებს ისლამურ სამყაროში მეჩეთები წარმოადგენდა, რომელთა დიდმა ნაწილმა ნამდვილი უნივერსი-

ტეტების სტატუსი მოიპოვა არაბულ-მუსლიმური მეცნიერების ისტორიაში. ამის საილუსტრაციოდ საკმარისია დავასახელოთ ომაელთა დიდი მეჩეთი დამასკოში (დაარსდა 732 წ.), კაიროს ალ-აზჰარის ცნობილი მეჩეთი (აიგო 970-972 წწ.) თავისი მედრესეთი, რომელიც ისტორიულ-თეოლოგიური დისციპლინებისა და არაბული ფილოლოგიის სწავლების ცენტრად იქცა მთელ ახლო აღმოსავლეთში. განსაკუთრებულ აღმავლობას ფილოსოფიურმა მეცნიერებამ, ლიტერატურამ და ხელოვნებამ აბასელთა სახალიფოს (750-1258 წწ.) პერიოდში მიაღწია, რომლის სატახტო ქალაქს ბაღდადი წარმოადგენდა. აბასელთა სახელმწიფო ომაელთა სახელმწიფოსთან (661-750 წწ.) შედარებით ახალ, უფრო მაღალ საფეხურს წარმოადგენდა და სახელმწიფოებრივ განვითარებაში – ეს იყო ადრეფეოდალური სახელმწიფო, მისთვის დამახასიათებელი სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურით. ამის პირდაპირი შედეგი იყო ახალი ფორმები და სტილი კულტურული ცხოვრების ყველა სფეროში. უკვე VII საუკუნის მიწურულიდან ინტენსიური მუშაობა გაჩაღდა ბერძნულ, სირიულ, სპარსულენოვან ნაშრომთა არაბულ ენაზე სათარგმნელად. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უმთავრესად ფილოსოფიური, მათემატიკური, ასტრონომიული და სამედიცინო ნაშრომები ითარგმნებოდა. რაც შეეხება ისტორიულ და მხატვრულ ნაწარმოებებს, მათი თარგმნა არაბულ ენაზე პირველად სპარსელებმა დაიწყეს. მათივე მეშვეობით სახალიფოში ათვისებულ იქნა ინდოელ მათემატიკოსთა და ასტრონომთა მიღწევები; ცნობილია, რომ არაბებმა ინდოეთიდან გადმოიღეს ციფრები, რომლებსაც მოგვიანებით ევროპელებმა არაბული ციფრები უწოდეს.

არაბულ-მუსლიმური სამყაროს კულტურის მთავარ ცენტრს VIII-X საუკუნეებში ქ. ბაღდადი წარმოადგენდა, სადაც არაბებთან ერთად წარმატებით მოღვაწეობდნენ სახალიფოს შემადგენლობაში მყოფი სხვა ეროვნების წარმომადგენლებიც. ქ. ბაღდადის აგება ხალიფა ალ-მანსურის (755-775 წწ.) სახელს უკავშირდება, რომელმაც 762 წელს ის დედაქალაქად გამოაცხადა. მასზე მნიშვნელოვანი სავაჭრო-საქარავნო გზები გადიოდა, მისი ადგილმდებარეობის შერჩევას პოლიტიკური მოსაზრებაც ედო საფუძვლად: ბაღდადი სასანური ირანის ისტორიული ქალაქის ქტეზიფონის ადგილას აიგო. ის სიმდიდრე და პომპეზური დიდებულება, რაც ძველი ირანისთვის იყო დამახასიათებელი, თითქმის ზუსტად იქნა გადმოღებული ახალ

დედაქალაქში. ისტორიიდან ცნობილია, რომ აბასელებმა გამარჯვებას ირანელი ფეოდალების დახმარებით მიაღწიეს. ამის წყალობით ირანელი დიდგვაროვნები იმთავითვე დაწინაურდნენ პოლიტიკურ სარბიელზე, სახალიფოს კარის არისტოკრატიას სპარსული ტანსაცმელი ეცვა, ბევრი თანამდებობა, მენიუ, ქცევის ეტიკეტი ასევე სპარსული იყო, გავრცელდა ირანული წარმოშობის დღესასწაულები. ეს ყველაფერი მეტყველებს ირანული ეთნიკური ელემენტისა და კულტურის დიდ გავლენაზე ხსენებული პერიოდის სახალიფოში. არც ერთ ხალხს არ მიუღია ისეთი აქტიური მონაწილეობა არაბულ-მუსლიმური კულტურის განვითარებაში, როგორც ირანულ ეთნიკურ ელემენტს. ამასთან ერთად, ის (სირიელებთან ერთად) შუამავლის როლს ასრულებდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ურთიერთობებში. ბაღდადში დაიდო ბინა „სიბრძნის სახლმა“, რომელშიც გაერთიანებული იყო ბიბლიოთეკები, ობსერვატორიები და მთარგმნელთა კოლეგიები. მსხვილ სამეცნიერო ცენტრებს წარმოადგენდა ქუფა და ბასრა, არსებობას განაგრძობდა ასევე ელინისტური კულტურის ძველი კერები: ალექსანდრია, ანტიოქია და სხვა.

ისლამური კულტურა წარმატებით ვითარდებოდა არა მარტო არაბულ აღმოსავლეთში, არამედ არაბულ დასავლეთში, კერძოდ, ესპანეთში – კორდოვას სახალიფოში (ანდალუზია). „ესპანელ“ არაბთა დედაქალაქმა კორდოვამ, ასევე სხვა ქალაქებმა: სევილიამ, ტოლედომ, გრანადამ სახელი გაითქვა როგორც შუა საუკუნეების კულტურის მძლავრმა ცენტრებმა. როდესაც XII საუკუნიდან აღმოსავლეთის ისლამურ ქვეყნებში სამეცნიერო დარგებმა დაქვეითება დაიწყო, სწავლულებმა საფრანგეთიდან, იტალიიდან და ინგლისიდან სწორედ კულტურის ზემოხსენებულ კერებს მიაშურეს, რათა სათანადო დონეზე შეესწავლათ მედიცინა, ასტრონომია, გეოგრაფია, ფილოსოფია. ამ შემთხვევაში არაბულ-მუსლიმური კულტურა განიხილება, როგორც შუალედური რგოლი აღმოსავლეთის და დასავლეთის კულტურათა შორის. როგორც ცნობილია, არაბთა სახალიფოს შემადგენლობაში ახლო აღმოსავლეთის მსხვილი კულტურული ცენტრები იყო მოქცეული, რომლებშიც კონცენტრირებული იყო შუმერის, აქადის, ძველი ეგვიპტის და სხვა კულტურათა ათასწლოვანი გამოცდილება. ყველა ეს კულტურული ფასეულობა, რომელთა გადამუშავება დროთა განმავლობაში

ტეტების სტატუსი მოიპოვა არაბულ-მუსლიმური მეცნიერების ისტორიაში. ამის საილუსტრაციოდ საკმარისია დავასახელოთ ომაელთა დიდი მეჩეთი დამასკოში (დაარსდა 732 წ.), კაიროს ალ-აზჰარის ცნობილი მეჩეთი (აიგო 970-972 წწ.) თავისი მედრესეთი, რომელიც ისტორიულ-თეოლოგიური დისციპლინებისა და არაბული ფილოლოგიის სწავლების ცენტრად იქცა მთელ ახლო აღმოსავლეთში. განსაკუთრებულ აღმავლობას ფილოსოფიურმა მეცნიერებამ, ლიტერატურამ და ხელოვნებამ აბასელთა სახალიფოს (750-1258 წწ.) პერიოდში მიაღწია, რომლის სატახტო ქალაქს ბაღდადი წარმოადგენდა. აბასელთა სახელმწიფო ომაელთა სახელმწიფოსთან (661-750 წწ.) შედარებით ახალ, უფრო მაღალ საფეხურს წარმოადგენდა და სახელმწიფოებრივ განვითარებაში – ეს იყო ადრეფეოდალური სახელმწიფო, მისთვის დამახასიათებელი სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურით. ამის პირდაპირი შედეგი იყო ახალი ფორმები და სტილი კულტურული ცხოვრების ყველა სფეროში. უკვე VII საუკუნის მიწურულიდან ინტენსიური მუშაობა გაჩაღდა ბერძნულ, სირიულ, სპარსულენოვან ნაშრომთა არაბულ ენაზე სათარგმნელად. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უმთავრესად ფილოსოფიური, მათემატიკური, ასტრონომიული და სამედიცინო ნაშრომები ითარგმნებოდა. რაც შეეხება ისტორიულ და მხატვრულ ნაწარმოებებს, მათი თარგმნა არაბულ ენაზე პირველად სპარსელებმა დაიწყეს. მათივე მეშვეობით სახალიფოში ათვისებულ იქნა ინდოელ მათემატიკოსთა და ასტრონომთა მიღწევები; ცნობილია, რომ არაბებმა ინდოეთიდან გადმოიღეს ციფრები, რომლებსაც მოგვიანებით ევროპელებმა არაბული ციფრები უწოდეს.

არაბულ-მუსლიმური სამყაროს კულტურის მთავარ ცენტრს VIII-X საუკუნეებში ქ. ბაღდადი წარმოადგენდა, სადაც არაბებთან ერთად წარმატებით მოღვაწეობდნენ სახალიფოს შემადგენლობაში მყოფი სხვა ეროვნების წარმომადგენლებიც. ქ. ბაღდადის აგება ხალიფა ალ-მანსურის (755-775 წწ.) სახელს უკავშირდება, რომელმაც 762 წელს ის დედაქალაქად გამოაცხადა. მასზე მნიშვნელოვანი სავაჭრო-საქარავნო გზები გადიოდა, მისი ადგილმდებარეობის შერჩევას პოლიტიკური მოსაზრებაც ედო საფუძვლად: ბაღდადი სასანური ირანის ისტორიული ქალაქის ქტეზიფონის ადგილას აიგო. ის სიმდიდრე და პომპეზური დიდებულება. რაც ძველი ირანისთვის იყო დამახასიათებელი, თითქმის ზუსტად იქნა გადმოღებული ახალ

დედაქალაქში. ისტორიიდან ცნობილია, რომ აბასელებმა გამარჯვებას ირანელი ფეოდალების დახმარებით მიაღწიეს. ამის წყალობით ირანელი დიდგვაროვნები იმთავითვე დაწინაურდნენ პოლიტიკურ სარბიელზე, სახალიფოს კარის არისტოკრატიას სპარსული ტანსაცმელი ეცვა, ბევრი თანამდებობა, მენიუ, ქცევის ეტიკეტი ასევე სპარსული იყო, გავრცელდა ირანული წარმოშობის დღესასწაულები. ეს ყველაფერი მეტყველებს ირანული ეთნიკური ელემენტისა და კულტურის დიდ გავლენაზე ხსენებული პერიოდის სახალიფოში. არც ერთ ხალხს არ მიუღია ისეთი აქტიური მონაწილეობა არაბულ-მუსლიმური კულტურის განვითარებაში, როგორც ირანულ ეთნიკურ ელემენტს. ამასთან ერთად, ის (სირიელებთან ერთად) შუამავლის როლს ასრულებდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ურთიერთობებში. ბაღდადში დაიდო ბინა „სიბრძნის სახლმა“, რომელშიც გაერთიანებული იყო ბიბლიოთეკები, ობსერვატორიები და მთარგმნელთა კოლეგიები. მსხვილ სამეცნიერო ცენტრებს წარმოადგენდა ქუფა და ბასრა, არსებობას განაგრძობდა ასევე ელინისტური კულტურის ძველი კერები: ალექსანდრია, ანტიოქია და სხვა.

ისლამური კულტურა წარმატებით ვითარდებოდა არა მარტო არაბულ აღმოსავლეთში, არამედ არაბულ დასავლეთში, კერძოდ, ესპანეთში – კორდოვას სახალიფოში (ანდალუზია). „ესპანელ“ არაბთა დედაქალაქმა კორდოვამ, ასევე სხვა ქალაქებმა: სევილიამ, ტოლედომ, გრანადამ სახელი გაითქვა როგორც შუა საუკუნეების კულტურის მძლავრმა ცენტრებმა. როდესაც XII საუკუნიდან აღმოსავლეთის ისლამურ ქვეყნებში სამეცნიერო დარგებმა დაქვეითება დაიწყო, სწავლულებმა საფრანგეთიდან, იტალიიდან და ინგლისიდან სწორედ კულტურის ზემოხსენებულ კერებს მიაშურეს, რათა სათანადო დონეზე შეესწავლათ მედიცინა, ასტრონომია, გეოგრაფია, ფილოსოფია. ამ შემთხვევაში არაბულ-მუსლიმური კულტურა განიხილება, როგორც შუალედური რგოლი აღმოსავლეთის და დასავლეთის კულტურათა შორის. როგორც ცნობილია, არაბთა სახალიფოს შემადგენლობაში ახლო აღმოსავლეთის მსხვილი კულტურული ცენტრები იყო მოქცეული, რომლებშიც კონცენტრირებული იყო შუმერის, აქადის, ძველი ეგვიპტის და სხვა კულტურათა ათასწლოვანი გამოცდილება. ყველა ეს კულტურული ფასეულობა, რომელთა გადამუშავება დროთა განმავლობაში

ის გარემოებაც, რომ სპეციალიზაცია მეცნიერებაში არასოდეს უშლიდა ხელს არაბ სწავლულებს ერთმანეთთან შეეთავსებინათ სხვადასხვა დისციპლინა ან ერთ მთლიანობაში შეეკავშირებინათ ცოდნის სხვადასხვა სფერო. არაბულ-მუსლიმური ფილოსოფიის გაცნობის საფუძველზე ცხადი ხდება, რომ ხშირ შემთხვევებში ის თეოლოგიას ერწყმოდა, მაგალითად, როდესაც საქმე ეხებოდა ეთიკას, მეტაფიზიკას და პოლიტიკას; ზუსტად ისევე, როგორც კანონიკური სამართალი ცოდნის იმ სფეროებს იყენებდა ხოლმე, რომლებსაც ფილოსოფოსები იკვლევდნენ — ლოგიკას, მათემატიკას, რიტორიკას, საბუნებისმეტყველო მეცნიერებებს. ფილოსოფიისა და თეოლოგიის ურთიერთშერწყმის პროცესი ნათლად ვლინდება X საუკუნის სამართალმცოდნეთა, თეოლოგთა, მედიკოსთა, ლიტერატორთა ნაშრომებში. მაგალითისათვის აღსანიშნავია „ათას ერთი ღამის“ ზღაპრები, რომლებშიც ასახულია ადამიანთა სულიერი განცდები, რწმენა-წარმოდგენები, მათი სურვილები და ფიქრები.

ფილოსოფიისა და თეოლოგიის სინთეზის პროცესისათვის დამახასიათებელი იყო ორი ძირითადი მიმდინარეობის მუდმივი შეჯახება: 1. რაციონალისტური, რომელიც ბერძნული ტრადიციების გამგრძელებელი იყო. ის ვითარდებოდა პლატონის, არისტოტელეს, ნეოპლატონელთა და ნეოპითაგორელთა მემკვიდრეობაზე, 2. ტრადიციული, რომელიც წმინდა წიგნების (ყურანი, ჰადისები) განმარტებებს ეფუძნებოდა. მაგრამ სწავლულთა უმრავლესობა ამგვარ გამიჯვნას არ იცავდა. კერძოდ, ისეთი დიდი ფილოსოფოსები, როგორებიც იყვნენ: აბუ იუსუფ ისჰაკ ალ ქინდი (801-873 წწ.) — არაბული ფილოსოფიის ფუძემდებლად აღიარებული, რომლის მრავალრიცხოვანი ნაშრომი ეძღვნებოდა ფილოსოფიას, ლოგიკას, არითმეტიკას, ასტროლოგიას, მედიცინას და ფსიქოლოგიას; ასევე ალ-ფარაბი (X ს.), იბნ ალ-ხაისამი (გარდაიცვალა 1039 წ.), იბნ სინა (ავიცენა), ანდალუზიაში მოღვაწე იბნ რუშდი (ავერეისი), რომელიც არაბული ფილოსოფიური აზრის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია; ხორეზმელი ალ-ბირუნი (გარდაიცვალა 1048 წ.), რომელმაც სახელი გაითქვა როგორც ფილოლოგმა, ისტორიკოსმა, მათემატიკოსმა და ასტრონომმა.

რაც შეეხება ისტორიულ მეცნიერებას, IX-X საუკუნეებში არაბულენოვანმა ისტორიოგრაფიამ გამოკვეთილი და დასრულებული სახე მიიღო. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ სფეროში არაბები

სპარსელთა მოწაფეები იყვნენ. მიუხედავად ამისა, არაბულ ისტორიოგრაფიაში თავიდანვე იჩენდა თავს ისლამამდელი და ისლამის დროინდელი წმინდა არაბული ელემენტები. IX საუკუნიდან იქმნება ფუნდამენტური საისტორიო ნაშრომები, რომელთა ავტორები იყვნენ ისეთი ცნობილი ისტორიკოსები, როგორებიცაა: ალ-ბალაზური, იბნ-კუთაიბა, ალ-იაკუბი, ათ-ტაბარი და ალ-მასუდი (X ს.). სწორედ მათ ჩაუყარეს საფუძველი არაბულ ისტორიოგრაფიაში მსოფლიო ისტორიის ჟანრს და გზა გაუკვალეს მომდევნო თაობებს. XIV-XV საუკუნეების ისტორიკოსებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია მარკიზის და იბნ ხალდუნის ნაშრომები.

აბასელთა სახელმწიფოს არსებობის მთელ მანძილზე (750-1258 წწ.) არაერთგზის იყო აღმავლობა-აყვავებისა და დაქვეითების პერიოდები, რაც შესაბამისად ცხოვრების ყველა სფეროზე ახდენდა გავლენას. ამ თვალსაზრისით უმნიშვნელოვანესი იყო X საუკუნის I ნახევარი, როდესაც სახელმწიფომ დამოუკიდებელ საემიროებად დაიწყო დაშლა, 945 წელს კი ირანული ბუვეიანების დინასტიის (935-1055 წწ.) მიერ აღებულ იქნა სახალიფოს დედაქალაქი ბაღდადი. ამიერიდან ხალიფებმა საერო ძალაუფლება დაკარგეს და მხოლოდ სასულიერო ფუნქცია დარჩათ, საერო ხელისუფლების აღმნიშვნელი გახდა სულთანი (არაბ. – მბრძანებელი). მიუხედავად ამისა, ხალიფებმა მაინც შეინარჩუნეს ძალა და ავტორიტეტი იმის წყალობით, რომ მათ ხელთ იყო სარწმუნოებრივი საკითხები. შემუშავდა ასეთი წესი: საერო მბრძანებელი იმ შემთხვევაში ითვლებოდა კანონიერად, თუ ის ხალიფას მიერ იქნებოდა ნაკურთხი.

ცხადია, რომ სახალიფოში მიმდინარე პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიკური ძვრები კულტურულ ცხოვრებაზეც ახდენდა გავლენას. აქვე ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ არაბულ-მუსლიმური კულტურა მთლიანობაში, მისი წარმოქმნის დროიდან მოყოლებული (VII-VIII სს.), კლასიკურ (IX-XII სს.) და პოსტკლასიკურ ეპოქებშიც მუდამ მაღალ დონეზე იმყოფებოდა. ამასთან, ის ხიკილებით უსწრებდა წინ იმჟამინდელი ევროპის კულტურას. არაბული კულტურისა და ქართულთან მისი ურთიერთობის (ეს უკანასკნელი შესწავლის ცალკე თემაა და ამჯერად მასზე ყურადღება არ მახვილდება) განხილვისას, აკად. კ. კეკელიძე წერდა, რომ არაბები ველური ქვეყნიდან გამოვიდნენ, მაგრამ მათ მალე განუვითარდათ ინტერესი ბუნებრივი შრომისადმი, რომელიც გან-

საკუთრებით გაცხოველდა აბასელთა დინასტიის დროს; ისინი კრებდნენ ბერძნულ ხელნაწერებს, თარგმნიდნენ და ისე აგრცელებდნენ, ხსნიდნენ სკოლებს, ხელს უწყობდნენ და ახალისებდნენ მეცნიერებს. ერთი სიტყვით, მათ სურდათ სახალიფოში მეცნიერება დაენერგათ და ეს სურვილი არ იყო უნაყოფო, რამდენადაც ისინი გახდნენ ანტიკური ფილოსოფიის დამცველებად მის გამავრცელებლად ევროპულ ქვეყნებში.

ძალზე საინტერესოა განსახილველი პერიოდის არაბული თეატრალურ-სანახაობრივი კულტურა (რომლის ანალოგები საქართველოშიც იყო). არაბეთში თეატრის სამი ძირითადი სახეობა იყო გავრცელებული: სამაჯათი – ნილბოსანთა, ჰიქაიათი – მიმოსთა და ჰაიალათი – ჩრდილების თეატრი, რომელიც განსაკუთრებულ აყვავებას XI საუკუნეში განიცდიდა. იყო ასევე თოჯინების და საოცრად ორიგინალური მაიმუნების თეატრი. წარმოდგენები უმთავრესად სახალხო დღესასწაულებზე იმართებოდა, სადაც თავს იყრიდნენ სხვადასხვა ქვეყნისა და მხარის მსახიობები, მოხეტიალე დასები, მომღერლები და მოცეკვეები. ჰიქაიათი ეწოდება მიმოსების – მიმბაძველთა წარმოდგენას (თვით მიმოსს ჰიქაიას უწოდებდნენ), რომლის რეპერტუარში შედიოდა სცენები ბედუინების, ბოშების, ზანგების, ასევე მექის მცხოვრებელთა თავგადასავლებიდან, განსაკუთრებით ამოჩემებული ჰყავდათ საჭურისები. ხსენებულ თეატრალურ სახეობათა გარდა, არსებობდა მომღერალთა, მოცეკვეთა და მუსიკოსთა ანსამბლები, რომლებიც უმეტეს წილად მონები იყვნენ. სახელგანთქმული მომღერლები მონებს თავიანთ ხელოვნებას ასწავლიდნენ და შემდეგ მათ დიდ ფასად ყიდდნენ; დახელოვნებული მსახიობი ვაჟისა და ქალის შესაძენად საკმაოდ დიდი თანხები იხარჯებოდა. მუსლიმი ფანატიკოსები თავგამოდებით ებრძოდნენ თეატრსა და სანახაობებს: თავს ესხმოდნენ დიდებულთა სასახლეებს, სადაც წარმოდგენები იმართებოდა ხოლმე, სცემდნენ მომღერალ ქალებს, მუსიკალურ საკრავებს უმტვრევდნენ და ა. შ. რაც შეეხება ხალიფებს და სხვა დიდებულებს, ზოგჯერ ისინიც კრძალავდნენ სანახაობრივ ხელოვნებას, მაგრამ სინამდვილეში ხელს უწყობდნენ მის შენარჩუნებას სასახლეებსა და სახალხო დღესასწაულებზე ქალაქის უბნებსა და მოედნებზე. თეატრალურ-სანახაობრივი დასები აუცილებელი იყო არა მარტო სასახლის კარის და სახალხო დღესასწაულების საჭიროებისათვის, არამედ სხვა ქვეყნებთან

ურთიერთობის თვალსაზრისითაც, რათა ხელისუფლების წარმომადგენელს ეამაყა, რითაც შეეძლო. ადრეული შუა საუკუნეების არაბულ სამყაროში უკვე არსებობდა სანახაობრივი ნაგებობანიც: სასახლეები აღჭურვილი იყო საგანგებოდ მოწყობილი დარბაზებით, სადაც მსახიობებისათვის, მომღერალ-მოცეკვეებისათვის, მუსიკოს-დამკვრელთათვის ფარდით გამოცალკევებული ადგილი იყო. ამასთან ერთად, იქ ეწყობოდა ცხოველთა წარმოდგენა-თამაშობები: ლომისა და სპილოს შებმა, აქლემებისა და ყოჩების, ძაღლების ჭიდილი, მამლებისა და მწყრების ძიძგილი, მტრედების ფრენაში შეჯიბრი და სხვა.

არაბულ-მუსლიმურ კულტურას არ შეუქმნია პლასტიკური ხელოვნება – ფერწერა და სკულპტურა ევროპული და ანტიკური გაგებით. ცნობილია, რომ ისლამი უარყოფითად უყურებდა ცოცხალი არსების (ადამიანთა და ცხოველთა) გამოსახვას, რადგან ეს შექმნის პროცესზე მიუთითებდა, რაც მხოლოდ ღმერთისთვისაა ხელმისაწვდომი. მუსლიმური ღმერთის ირაციონალიზმს თან სდევს მისი გარეგნული სახის გაურკვევლობაც. ასეთ პირობებში მკრეხელობად იქნა მიჩნეული ღმერთის გამოსახვა და აღიქმებოდა, როგორც სარწმუნოების ხელყოფა. რელიგიური გამოსახულების მნიშვნელობა შეიძინა კალიგრაფიული ხელით განხორციელებულმა წმინდა ტექსტმა. ირაციონალიზმი, მუსლიმური ღმერთის მიუწვდომლობა არა მარტო კრძალავდა მის გამოსახვას, არამედ მნიშვნელოვანწილად ზრდიდა მისი რეალური განსახიერების საკრალურ აზრს. ყოველივე ამის გამო, არაბულ-მუსლიმურ კულტურაში პლასტიკური ხელოვნების ეკვივალენტებს ქმნიდა მხატვრული კალიგრაფია, ორნამენტი და მინიატურული ფერწერა. კალიგრაფიის ხელოვნება ისლამურ სამყაროში ყველაზე კეთილშობილურ ხელოვნებად ითვლებოდა. კალიგრაფებს თავიანთი „აკადემიები“ ჰქონდათ და დიდი პატივით სარგებლობდნენ. არაბული კალიგრაფიის ესთეტიკური ხელწერის ნიმუშს წარმოადგენს, ეგრეთწოდებული არაბული ხვეული, იგივე არაბესკა (როგორც მას ევროპაში დაარქვეს), რომელიც სტილიზებულ, ორნამენტებიან წარწერებს წარმოადგენდა. ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა გავიხსენოთ, რომ არაბები ნაწერს ადარებდნენ ძვირფასეულობას და ყვავილებს, მელანს – სუნამოს, სხეულის სილამაზეს კი პოეზიაში ასოთა მოხაზულობას უდარებდნენ. ამრიგად, ხელოვნების ისეთ

დარგებში, როგორიცაა ფერწერა, არქიტექტურა, მეხალიჩეობა, კალიგრაფია, დომინირებდა სხვადასხვა სახის გეომეტრიული ორნამენტები, არაბესკები, სიმეტრიული მოხატულობანი და ა. შ. ამგვარი ხერხებით გამოსახავდნენ მუსლიმი ოსტატები თავიანთ გულისნადებს, ბუნების სილამაზესა და მთლიანად სამყაროს. რაც შეეხება ფერთა გამას, ის საოცრად მსუყე და მრავალფეროვანი იყო, რომელიც ასევე ისლამურ სიმბოლიკას ემორჩილებოდა: საუკეთესო ფერად წითელი ითვლებოდა – ქალის, ბავშვებისა და სიხარულის ფერი; თეთრი, შავი და იისფერი გლოვის ფერებად აღიქმებოდა. საძულველი იყო ნაცრისფერი, განსაკუთრებით პრესტიჟული კი მწვანე ფერი იყო.

არაბულ-მუსლიმურ სამყაროში კალიგრაფია ფართოდ გამოიყენებოდა არქიტექტურაში როგორც ტექსტის გადმოცემის საშუალება, ისე გაფორმების მიზნით. მეჩეთებისა და სასახლეების კედლებს არქიტექტორები არაბული ხვეულით, გეომეტრიული მოხატულობებით და სტილიზებული მოტივებით ფარავდნენ. საერთოდ, არქიტექტურაში სილამაზის ისლამური გაგების ფორმირებას საფუძვლად მეჩეთის არქიტექტურული ელემენტები დაედო; კერძოდ, ჯამალ – ღვთიური სრულყოფილი სილამაზე (მეჩეთის გუმბათი), ჯალალ – ღვთიური დიდებულება (მინარეთი) და საფათ – ღვთიური სახელი (მეჩეთის კედლებზე ყურანიდან ამოღებული წარწერები). სანამ არაბულ-მუსლიმური არქიტექტურის რამდენიმე საუკეთესო ნიმუშს დავასახელებდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეების ეს არქიტექტურა ვითარდებოდა, უწინარეს ყოვლისა, ბერძნულ-რომაული და ირანული მხატვრული ტრადიციების გადამუშავების საფუძველზე. განსაკუთრებით საინტერესო იყო ბიზანტიური ხუროთმოძღვრების და პლასტიკური ხელოვნების გამოვლინება ომაელთა დინასტიის ბატონობის ხანაში (661—750 წწ.). საკმარისია აღინიშნოს, რომ დამასკოს განთქმული მეჩეთი (705—715 წწ.) თავდაპირველად იოანე ნათლისმცემლის ტაძარს წარმოადგენდა, რომელიც შემდეგ გადაკეთდა. როგორც ცნობილია, ქრისტიანულ საკულტო ნაგებობათა მეჩეთებად გადაკეთების არა ერთი ფაქტი დაფიქსირებული ისტორიაში. დასავლური კულტურის გავლენას რომაელთა პერიოდის ახლო აღმოსავლურ სამყაროში უმთავრესად ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ რომისა და ბიზანტიის ყოფილ აღმოსავლურ პროვინციებში (ეგვიპტე, სირია, პალესტინა), სადაც

არაბები ბატონობდნენ, ჯერ ისევ ძლიერი იყო მონათმფლობელური ურთიერთობანი. მაგრამ თანდათან, რომაელთა მმართველობის მიწურულს, აქ უკვე გზას იკვლევდა ფეოდალიზმი, დაჩქარდა ურბანიზაციის ტემპი, მომთაბარეულიდან საქალაქო ცხოვრებაზე გადასვლის პროცესი. ეს კი თავის მხრივ, მოითხოვდა ახალი საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის შექმნას. სწორედ ასეთ ვითარებაში დაიწყო შემობრუნება აღმოსავლეთისკენ – ირანისკენ. პროფ. ვ. გაბაშვილის მართებული აღნიშვნით, აღმოსავლეთისკენ შემობრუნება არ ნიშნავდა მხოლოდ სტილის ცვლილებებს კულტურულ სფეროებში; ეს იყო სახალიფოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი განვითარების თანმხლები მოვლენა. მიუხედავად ამისა, რომაულ-ბიზანტიური წარმოშობის ელემენტებს მომდევნო დინასტიის – აბასიდების დროსაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა, მაგრამ უპირატესობა უკვე აშკარად ირანული ელემენტის მხარეზე იყო.

ადრინდელი ხანის მუსლიმური არქიტექტურის ძეგლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქააბას ტაძარი მექაში, რომელმაც ეს სახელწოდება თავისი გარეგნული ფორმების გამო მიიღო (არაბ. ქააბა – სათამაშო ძვალი, კუბი). ტაძრის გარე კედლის აღმოსავლეთ კუთხეში მდებარეობს შავი ქვა, რომელიც მუსლიმთა მიერ ალაჰის სიმბოლოდ აღიქმება, VII საუკუნეში აგებული საკრებულო მეჩეთი ქ. ქუფაში, ზემოხსენებული მეჩეთი დამასკოში, რომლებიც მოზაიკითა და ფერადი მარმარილოთია გაფორმებული, კაიროს იბნ-ტულუნის მეჩეთი (აგებული 876—879წწ.). საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს, აგრეთვე, იერუსალიმის გუმბათოვანი მეჩეთი კუბათ ას-საჰრა, ანუ „კლდის გუმბათი“, რომელიც ხალიფა აბდ ალ მალიქმა ააგო 686—691 წლებში. ეს ულამაზესი ნაგებობა მუსლიმური არქიტექტურის ერთ-ერთ ყველაზე ორიგინალურ ძეგლად ითვლება. მუსლიმური ტრადიცია მას უკავშირებს მუჰამადის ცად ამაღლებას და ღამით მოგზაურობას იერუსალიმში. მექისა და მედინის (სადაც მუჰამედია დასაფლავებული) მეჩეთების შემდეგ, კუბათ ას-საჰრა თავისი მნიშვნელობით მესამე წმინდა სალოცავია მუსლიმთათვის. VII—VIII საუკუნეებში მეჩეთებს ჰქონდა მართკუთხა ან კვადრატული ფორმა, გალერეებით გარშემორტყმული სწორკუთხოვანი ეზო და მრავალსვეტიანი სამლოცველო დარბაზი. მოგვიანებით გაჩნდა მონუმენტური პორტალები მთავარ ფასადზე,

ასევე. არაბესკები, რომელთა ორნამენტები გარკვეული ნაყშის უსასრულო და რითმულ გამეორებას გამოსახავდა.

რაც შეეხება დასავლური, კერძოდ, მაურიტანული ესპანეთის არქიტექტურას, მის საოცრებად აღიარებულია ქ. კორდოვას მეჩეთი (აგება დაიწყო 875 წ. – დასრულდა X საუკუნის დამდეგს), რომლის უზარმაზარი დარბაზი ფერადი მარმარილოს ქვებით და დაკიდული ვერცხლის ლამპადებითაა მორთული. გრანადაში არის ალ-ღამბარის სასახლე (XIV ს.), რომლის კედლები, თაღები და კარნიზები ოქროთია მოვარაყებული, ინტერიერის გასაფორმებლად კი გამოყენებულია ფერადი მარმარილო, მოზაიკა, კერამიკა და ალებასტრი. არაბთა მიერ დაპყრობილ სხვა რეგიონებში, მაგალითად, ირანსა და შუა აზიაში, სვეტებიან მეჩეთებთან ერთად, იგებოდა ოთხაივნიანი საკულტო კომპლექსები, რომლის არქიტექტურაც მოგვიანებით საერო მშენებლობაში გამოიყენებოდა. საუკეთესო არქიტექტურული ანსამბლებიდან აღსანიშნავია ხალიფა მაჰდის მეჩეთი (IXს.), უფრო მოგვიანო ხანის ისპაჰანისა და სამარყანდის ციისფერგუმბათიანი მეჩეთები, მაუზოლეუმები, ბიბი-ხანუმის მეჩეთი (აგებული 1404 წ.) სამარყანდში, რომელიც თემურ ლენგის ჩანაფიქრით, ყველაზე დიდებული ნაგებობა უნდა ყოფილიყო მსოფლიოში.

ცალკე განხილვის თემას წარმოადგენს მუსლიმური ინდოეთის არქიტექტურა, რომელიც განსაკუთრებულ აყვავებას XIII საუკუნიდან განიცდის. საქმე ისაა, რომ 1206 წელს ინდოეთში შეიქმნა დელის სასულტნო და იქ მუსლიმური მმართველობის ხანგრძლივი პერიოდი დაიწყო. ამიერიდან ინდური არქიტექტურის (და მთლიანად კულტურის) მთავარი მახასიათებელი ხდება ადგილობრივი ინდური ტრადიციების და ისლამური ელემენტების ჰარმონიული შერწყმა, რის საფუძველზეც მან ინდურ-მუსლიმური კულტურის სახელწოდება მიიღო. ახალი სტილის თვალსაჩინო ნიმუშებია ქ. დელიში აგებული საკულტო ნაგებობა ქუთბ-მინარი, ყოვვათ ულ-ისლამის მეჩეთი, ილთუთმიშის მაუზოლეუმი და სხვ., რომლებიც ფორმათა სინატიფით და დახვეწილობით, დიდებული თაღებით, ფერთა საოცარი შეხამებით და მრავალფეროვნებით გამოირჩევიან.

არაბულ-მუსლიმური სამყაროს გამოყენებითმა ხელოვნებამ დეკორატიულ ნაკეთობათა ნამდვილი შედევრები შექმნა, რაშიც არაბების გარდა, დიდი წვლილი მიუძღვით მათ იმპერიაში მოქცეულ სხვადასხვა ეროვნების ხალხს. ესენია: ჩრდილოეთ აფრიკის

ოქროსფერი ბრწყინვალების მქონე კერამიკა, ინკრუსტაცი
დაფარული მეტალის ნაკეთობები, ძვირფასი ჯიშის ხეებით და სპილ
ძვლით გრავირებული ნივთები, დაჩითული სხვადასხვა სა
ქსოვილები, ფარდაგები და ხალიჩები ირანიდან და შუა აზიიდ
მაურიტანულ ესპანეთში გრანადის სასახლის მოსართავად მზადდებო
სხვადასხვა ზომის კვერცხისებრი ვაზები, განთქმული იყო ოქრო
მოვარაყებული ქაშანური ჭურჭელი ვალენსიიდან და სხვ.

მუსლიმურ ხელოვნებაში განსაკუთრებული ადგილი დაიმკვიდ
წიგნის მინიატურამ. როგორც უკვე აღინიშნა, ისლამი კრძალავ
ცოცხალ არსებათა გამოსახვას, მაგრამ ეს ყველა ეპოქისა
ისლამის მიმდევარ ყველა ხალხზე როდი ვრცელდებოდა. ეს იმ
აიხსნება, რომ ხსენებული აკრძალვა უმთავრესად მუჰამედ
ზეპირი გადმოცემის სახით არსებობდა, რომელიც მოგვიანებ
ჩაიწერა, შემდეგ ის ყურანის კომენტარებშიც აისახა. თვით ყურან
აკრძალვა ეხება ქანდაკების, სკულპტურის შექმნას, რაც ტომობრ
კერპების ხსოვნის აღმოფხვრას ისახავდა მიზნად. ასე რომ,
არსებობს საფუძველი იმის დასაშვებად, რომ მუჰამედი
თეოკრატიული სახალიფოს (632—661 წწ.) ხალიფები ეწინააღმ
გებოდნენ ცოცხალი არსების გამოსახვას ხელოვნების ნიმუშებ
გარდა კერპებისა, როგორც ისლამთან დაკავშირებული წარმა
თული რელიგიების ფეტიშებისა.

723 წელს გამოიცა ხალიფა იეზიდ II-ის პირველი საგანგებ
ბრძანებულება ქანდაკებათა განადგურების შესახებ. IX საუკუნ
ცოცხალ არსებათა გამოსახვის აკრძალვა ჰასიდებში და სხვა წმინ
ტექსტებშიც გამოჩნდა. ამის გამო ფერწერამ არაბულ კულტურა
იმ ეტაპზე მნიშვნელოვანი განვითარება ვერ პოვა და ის მხოლო
ორნამენტს სჯერდებოდა, მხოლოდ XII საუკუნიდან დაიწ
მინიატურის ხელოვნების აღმავლობა. არაბეთის საზღვრებსმიღმ
აკრძალვების განხორციელება ისლამურ ხელოვნებაში მაურიტანუ
ესპანეთში და ჩრდილო აფრიკაში დაიწყო, XIV საუკუნიდან – წინ
აზიასა და ოსმალო-თურქეთში, ხოლო შიიტი სპარსელები და ინდოელ
მუსლიმები ამ დოგმას არ ემორჩილებოდნენ, გამონაკლისს უშვებდნ
მხოლოდ მეჩეთებისა და საკულტო ნაგებობათა გაფორმებისას.

ორიოდე სიტყვით უშუალოდ მინიატურის შესახებ. კლასიკურ
გაგებით, მინიატურა ხელნაწერი წიგნის სამკაულს წარმოადგენდ
ხასიათდებოდა ზომის სიმცირით, მრავალფეროვანი ფერადოვან

გამით, დეკორატიულობით, ფერწერისათვის დამახასიათებელი პერსპექტივის კანონების უგულებელყოფით და გამომსახველობითი ხერხების პირობითობით. აღმოსავლურმა მინიატურამ მესოპოტამიის ერაყში დაიწყო განვითარება, რომელიც მუსლიმური კულტურის ცენტრს წარმოადგენდა ხალიფების ეპოქაში, კერძოდ, მუსლიმური მინიატურის საფუძვლები აბასელთა პერიოდშია საძიებელი. მის წარმოქმნაზე მრავალმა ფაქტორმა მოახდინა გავლენა, მათ შორის უმთავრესად მიჩნეულია ნესტორიანელთა, სირია-ეგვიპტის ქრისტიანთა და მანიქეველთა გავლენა, რომლებმაც მესოპოტამიაში VIII საუკუნეში შეაღწიეს. X საუკუნის არაბი ისტორიკოსი მასუდი უფრო ადრინდელი ხანის ხელნაწერს მოიხსენიებს, რომელსაც ირანელ ხელნაწერთა პორტრეტები ჰქონდა დართული. მოგვიანებით მუსლიმური მინიატურა შემდეგნაირად დანაწევრდა: არაბული, სპარსული, თურქული და ინდური მინიატურის ხელოვნების სკოლები. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მუსლიმი მხატვარ-მინიატურისტები ილუსტრაციებს უკეთებდნენ მხოლოდ საერო შინაარსის მქონე წიგნებს. მათ შორის პირველი იყო სამეცნიერო ხასიათის, ისტორიული ხელნაწერები, მაგრამ მხატვართა შემოქმედების უშრეტ და უსაყვარლეს წყაროს აღმოსავლური კლასიკური პოეზია წარმოადგენდა. ასე რომ, მხატვრობა და პოეზია განუყრელად იყო ერთმანეთთან დაკავშირებული.

მუსლიმური მენტალიტეტის ჩამოყალიბებაზე უაღრესად ძლიერ ზეგავლენას ახდენდა სხვადასხვა არაბული ტომის პოეზია, განსაკუთრებით მეომარ ბედუინთა. მათი პოეზიის ერთ-ერთი მთავარი ჟანრი იყო ყასიდა, რომელიც ისლამურ ქვეყნებში პოეტური ფორმების მთელი სისტემის წარმოქმნის საფუძველი გახდა. ყასიდა სამი ნაწილისაგან შემდგარ (1. ლირიკული, 2. გმირობის, კეთილშობილების ხოტბა, 3. მოგონებები მიტოვებულ მხარეზე) პატარა პოემებს წარმოადგენდა. VII-VIII საუკუნეების არაბული პოეზია უმღეროდა საბრძოლო გმირობას, კეთილშობილებას, სიყვარულს და ერთგულებას, მიჯნურთა განცდებს, სევდას და მხიარულებას. ამ პოეზიის საუკეთესო წარმომადგენლები იყვნენ: ზურ-რუმა, ალ-ფარაზდაკი, ჯარირი. არაბული პოეზიის აყვავების ხანად მიჩნეულია IX-XI საუკუნეები, როდესაც მოღვაწეობდნენ სიტყვის ისეთი აღიარებული ოსტატები, როგორებიცაა: აბუ ნუვასი (762—813 წწ.) – სიყვარულის, ღვინის, სიცოცხლის მეხოტბე, აბულ

ათაჰა (748—828 წწ.) – რელიგიურ-ასკეტური ლექსების ავტორი, პოეტი მეომარი აბუ ფირასი (გარდაიცვალა 868 წ.), სატირიკოსი ალ-მუთანაბი (გარდაიცვალა 965 წ.), რომლის ბევრი ლექსი აფორიზმად და ანდაზად იქცა, შუა საუკუნეების არაბული პოეზიის მწვერვალადაა მიჩნეული სირიელი აბულ-ალა ალ მაარის (973—1057 წწ.) შემოქმედება, რომლის ნაწარმოებებიდან ძველი არაბული გადმოცემებისა და პოეზიის, მუსლიმური სამართლის, ასევე ასტრონომიის, მათემატიკის, ისტორიის, ბერძნული ფილოსოფიის ღრმა ცოდნა გამოსჭვივის.

არაბთა სახალიფოში შემავალ ქვეყნებში ინტენსიურად მიმდინარეობდა არაბული ლიტერატურული ტრადიციების ადგილობრივ ჟანრებთან შერწყმა, ასიმილაცია, რამაც ლიტერატურულ ნაწარმოებთა თემატიკის გაფორმებას და ახალი ჟანრების ფორმირებას შეუწყო ხელი. ინტენსიურად დაიწყო სხვადასხვა ენაზე შექმნილ თხზულებათა თარგმნა არაბულად და შედეგად, VIII საუკუნიდან X საუკუნის ბოლომდე მუსლიმური ლიტერატურა ფაქტობრივად ერთენოვანი ხდება.

რაც შეეხება პროზას, IX საუკუნეში მან თანდათან პოეზიის შევიწროება დაიწყო. ეს განპირობებული იყო ქალაქების აღმავლობითა და საქალაქო ცხოვრების გართულებით. განახლებული არაბული პროზის ბრწყინვალე წარმომადგენლები იყვნენ: იბნ ალ-მუკაფა (720—757 წწ.) და ალ ჯაჰიზი (775—868 წწ.), რომლებმაც მდიდარი ლიტერატურული მემკვიდრეობა დატოვეს. ყველაზე პოპულარული გახდა ქალაქის სხვადასხვა ფენის ცხოვრების აღწერა, სასიყვარულო-სათავგადასავლო მოთხრობები, ანეგდოტები. აღსანიშნავია აბუ ხაიან-ათ თუხიდიდის (გარდაიცვალა 1122 წ.) ნოველების კრებულები (მაკამები). მაკამა არაბული ლიტერატურის ევოლუციის გვირგვინად იქცა, რომელიც კლასიკურ პოეზიასა და ნოველას აერთიანებდა. უმეტეს პოეტურ ნაწარმოებთა მთავარი მახასიათებელი ფილოსოფიური აზრისადმი მიდრეკილება და სუფიური კონცეფციები გახდა.

სუფიზმი – მუსლიმური მისტიციზმი VIII საუკუნეში ჩამოყალიბდა, რომელიც ასკეტურ ცხოვრებასა და შემეცნების მისტიკურ ფორმებს ქადაგებდა. სუფიები თავს არ იზღუდავდნენ ყოველდღიური ქცევის ნორმებით, წესებითა და პირობითობით (რაც მკაცრად მოეთხოვებოდა მართლმორწმუნე მუსლიმებს). მათი

ცხოვრება ალაჰს ეძღვნებოდა და აქედან მომდინარეობდა მათი
არასტანდარტული ქმედებანი და თავისებური ლიტერატურული
ჟანრიც. სუფიზმი უაღრესად ფართო შესაძლებლობებს ხსნიდა
შემოქმედებისათვის, რომელშიც მგრძნობელობა და სიყვარულის
გაღმერთება არ უპირისპირდებოდა მისტიკურ სწრაფვას ღვთიური
ჭეშმარიტებისაკენ. სუფი პოეტები მრავალრიცხოვან სიმბოლისტურ
კომპოზიციას ქმნიდნენ, რომელშიც ერთმანეთს იყო შერწყმული
სასიყვარულო ლირიკა და ფილოსოფია. ისინი გულისყურით
იკვლევდნენ და აანალიზებდნენ ადამიანთა პირად განცდებს, მათ
ქმედებათა ფარულ მოტივებს, დიდ ყურადღებას უთმობდნენ
რელიგიური ჭეშმარიტების შინაგან აღქმას. IX საუკუნიდან
სუფიზმის ახალი სხვადასხვა მიმდინარეობა შეიქმნა, განსა-
კუთრებით პოპულარობა მოიპოვა ფარსის ენაზე შექმნილმა სუფი-
ურმა ნაწარმოებებმა აღლანეთის, ინდოეთის, ირანისა და ღღეანდელი
თურქეთის ტერიტორიაზე.

VIII-IX საუკუნეთა მიჯნაზე ისლამურ პოეზიაში ახალი მიმ-
დინარეობები გაჩნდა: კიტა – ლექსი, რომელიც სახოტბოდ,
გლოვის ან წყევლისათვის იწერებოდა; რობაი – ფილოსო-
ფიური ხასიათის მოკლე გამონათქვამები; ღაზალი – ლი-
რიკული სასიამოვნო ლექსები. ამავე პერიოდს განეკუთვნება
საქვეყნოდ ცნობილი „ათას ერთი ღამის“ პირველი ხალხური
ზღაპრები. მისი სრული კრებული კი საუკუნეთა მანძილზე
ივსებოდა სპარსული, ინდური, ბერძნული და თვით არაბული
ხალხური ზღაპრების გადამუშავების საფუძველზე. ეს იყო ყვე-
ლა თაობისა და ხალხისათვის საყვარელი ზღაპრები ალი-ბა-
ბაზე, ალადინზე, სინდ-ბადზე, ზღაპრის გმირები იყვნენ ასევე
სულთნები, ვაჭრები, უფლისწულები, განსაკუთრებული პო-
პულარობით კი ბედუინები სარგებლობდნენ, როგორც მამაცი,
მოხერხებული, სამართლიანი და სხვა ეაჟკაცური თვისებებით
დაჯილდოებული რაინდები. არაბულენოვანი პროზის განვი-
თარების უშუალო შედეგს წარმოადგენდა მრავალრიცხოვანი
სამეცნიერო ნაშრომის შექმნა საისტორიო და გეოგრაფიულ
მწერლობაში (რომლის სახელოვანი წარმომადგენლები იყვნენ
ათ-ტაბარი, ალ-მასუდი, ჰამზა ისპაჰანელი, ალ-ისთაჰრი, იბნ
ჰაუქალი, ალ-მუკადასი), ასევე ფილოსოფიაში, მათემატიკასა
და მედიცინაში.

არაბულ ლიტერატურაში განსაკუთრებულ მოვლენას წარმო-
აღგენდა ესპანეთის მუსლიმ აუტორთა შეხედულება. არაბული
დასავლეთის ლიტერატურის განვითარება ჯერ კიდევ VIII საუკუნეში
დაიწყო. XI საუკუნიდან მოყოლებული ამ რეგიონების პოლიტიკური
და კულტურული ისტორია სრულიად დამოუკიდებლად ვითარ-
დებოდა. ამის მიზეზი ის იყო, რომ მუსლიმური აღმოსავლეთისგან
განსხვავებით, აქ ვერ შეაღწია სპარსულ-მუსლიმური კულტურის
გავლენამ. საერთო-კულტურული აღმავლობის ფონზე არაბული
ესპანეთის პოეზიაში საინტერესო ნოვაციები გაჩნდა, კერძოდ,
ლირიკული და სასიყვარულო ჟანრები: მუვახაში და ზაჯალი,
რომლის თვალსაჩინო წარმომადგენლები იყვნენ ანდალუზიელი
პოეტები: იბნ კუზმანი, იბრაჰიმ იბნ საჰლ ალ-ისრაილი და ალ-
ხატიბი. სხვა მიმართულებით წარიმართა სევილიის არაბულ-
ესპანური სკოლა, სადაც რაინდული პოეზია დომინირებდა, მთავარი
რომანტიკული გმირით – რაინდით. ცხადია, ზემოქმედებას ახდენდა
რა ევროპულ ლიტერატურაზე, არაბული კლასიკა თავადაც
განიცდიდა სახეცვლილებას. მომდევნო ხანებში, კერძოდ, XIII-XIV
საუკუნეებში არაბული ლიტერატურის კლასიკურ ფორმებში (და
მთლიანად კულტურაში) დაქვეითება-დაცემის ნიშნები გამოიკვეთა,
რაც მთელი რიგი პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური გა-
რემოებებით იყო განპირობებული,[1] უმთავრესი მათგან მონღოლთა
შემოსევები და მისი თანმდევი მოვლენებია.

არაბულენოვანი ლიტერატურის განხილვისას შეუძლებელია
გვერდი ავუაროთ სპარსულ-მუსლიმურ კლასიკურ ლიტერატურას,
რომელიც არაბთა სახალიფოს სინამდვილეში დიდი წარმატებით
ვითარდებოდა. საქმე ის იყო, რომ არაბულ ენასთან ერთად, მდიდარი
მხატვრულ-ლიტერატურული ტრადიციების მატარებელი იყო ფარ-
სის ენა, ანუ ახალ-სპარსული, რომლის ჩამოყალიბება-გავრცე-
ლების ფონზე, ლიტერატურა IX-XV საუკუნეების მთელ მანძილზე
განსაკუთრებულ აყვავებას განიცდიდა. მხატვრული სიტყვის სპარ-
სელი ოსტატები თანაბარი წარმატებით იყენებდნენ ოფიციალურ
არაბულ და თავიანთ მშობლიურ ენას შემოქმედების სფეროში. ახალ

[1] აღმოსავლური კულტურის განვითარების მომდევნო ეტაპები სცილ-ობა
ჩვენი თემის (არაბულ-მუსლიმური კულტურის) ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს და
ამიტომ ამჯერად მათზე ყურადღება არ მახვილდება.

სპარსულ ენაზე შექმნილმა პოეზიამ თანდათან დახვეწილ და მაღალ მხატვრულ დონეს მიაღწია, რის საფუძველზეც ის უკვე კონკურენციას უწევდა არაბულ ლიტერატურულ ქმნილებებს. ხსენებული პროცესი უშუალო კავშირში იყო ისლამურ სამყაროში მიმდინარე პოლიტიკურ და სოციალურ-ეკონომიკურ ძვრებთან, კერძოდ, აბასელთა სახალიფოს დაქვეითება-დასუსტების კვალდაკვალ დამოუკიდებელი სამეფოების წარმოშობასთან. სწორედ იმ დროიდან შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები ირანული კულტურის აღმავლობისათვის, რომლის ბუნებრივი შედეგი ის იყო, რომ XI-XII საუკუნეებში არაბულ-მუსლიმური კულტურის ადგილი (სახალიფოს აღმოსავლეთ ნაწილში) სპარსულ-მუსლიმურმა კულტურამ დაიკავა. ამით კი, მუსლიმური ცივილიზაციის ვრცელ ტერიტორიაზე არაბული ენისა და არაბულენოვანი ლიტერატურის დომინირების პერიოდიც დასრულდა. როგორც პროფ. ვ. გაბაშვილი მიუთითებდა, ზემოხსენებული ისტორიული მოვლენის გათვალისწინება აუცილებელია ფეოდალური ახლოაღმოსავლური კულტურის პერიოდიზაციის დროს; თუ არაბულ-მუსლიმური კულტურა წინა აზიის ისტორიის ადრეფეოდალურ საფეხურს მიესადაგება, სპარსულ-მუსლიმური კულტურა არაბულის გაგრძელებას წარმოადგენდა, მაგრამ გაცილებით უფრო რთულ სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ პირობებში ვითარდებოდა. თავად სპარსულ-მუსლიმური კულტურის აღმავლობა კი მონღოლთა გამანადგურებელმა შემოსევებმა შეაჩერა და გარკვეულწილად მიმართულებაც შეუცვალა.

სპარსულ-მუსლიმური კულტურისათვის დამახასიათებელი იყო ახალი კულტურულ-იდეოლოგიური მოტივები და თემები. პოეზიაში ყველაზე მეტად გავრცელებული იყო: მასნავი (არაბ. — ორმაგი) — მოზრდილი პოემა, რომელშიც მთავარი იყო პწკარების დაწყვილებული რითმა, ასევე რობაი – ოთხპწკარიანი გალექსილი აფორიზმები. რობაის უბადლო ოსტატი იყო სახელგანთქმული პოეტი, მათემატიკოსი, ფილოსოფოსი და ასტროლოგი ომარ ხაიამი (1048—1122 წწ.), ასევე უნდა დავასახელოთ „შაჰ ნამეს“ ავტორი დიდი პოეტი ფირდოუსი (934—1025 წწ.), „ვის ო რამინის“ ავტორი გორგანი, ნიზამი განჯელი (1141—1203 წწ.). მონღოლთა შემოსევების შემდგომ პერიოდში მოღვაწეობდნენ ისეთი სახელოვანი პოეტები, როგორებიც იყვნენ: საადი (1184—1291 წწ.), ჯალალედინ რუმი (1207—1273 წწ.), ჰაფეზი (1320—1390 წწ.) და ჯამი (გარდაიცვალა

1492 წ.). XII—XIII საუკუნეებში გაჩნდა ახალი ენციკლოპედიური ჟანრი – ანთოლოგიურ-ბიბლიოგრაფიული ხასიათის შრომები, რომლებსაც თეზქერე ეწოდა.

1258 წლის 10 თებერვალს ოცდღიანი ალყის შემდეგ, მონღოლებმა აბასელთა დედაქალაქი ბაღდადი აიღეს, რითაც არაბთა ბატონობის ხანა და მასთან თანაარსებული არაბულ-მუსლიმური კულტურის ეპოქაც დასრულდა. ყოველივე ზემოთქმული ნათელი დასტურია იმისა, თუ რაოდენ დიდია არაბულ-მუსლიმური კულტურის წილი შუა საუკუნეების მსოფლიო კულტურის საგანძურში, რომელიც ასწლეულების მანძილზე წარმატებით ვრცელდებოდა და მყარად მკვიდრდებოდა ბევრ ქვეყანაში. არაბთა სახალიფოში მოქცეულმა ხალხმა, არაბებთან ერთად შექმნეს ერთიანი დიდი კულტურა, რომელშიც ადგილობრივი ტრადიციები შერწყმული იყო ისლამური კულტურის ელემენტებთან. ამის დასტურია შესანიშნავი ლიტერატურული ნაწარმოებები, ფუნდამენტური მეცნიერული ნაშრომები, ულამაზესი სასახლეები, მავზოლეუმები, მეჩეთები და მინარეთები, მხატვრული ხელოსნობის ნატიფი ნიმუშები, ქსოვილები, ხალიჩები და ფარდაგები, სამინიატურო ხელოვნება და ა. შ.

არაბულ-მუსლიმური კულტურა მოიცავდა აღმოსავლურ და დასავლურ ელემენტებსაც. ამასთან, აღმოსავლურ და დასავლურ კულტურათა გამოვლინება სხვადასხვა რეგიონში ერთმანეთისაგან განსხვავებული იყო. კერძოდ, ახლო აღმოსავლეთის დასავლეთ ნაწილში ძლიერი იყო რომაულ-ბიზანტიური გავლენა, აღმოსავლეთ ნაწილში კი – ირანული. ცხადია, ეს განპირობებული იყო რეგიონის დასავლეთ ნაწილში რომისა და ბიზანტიის ბატონობით, ხოლო აღმოსავლეთ ნაწილში – ირანისა. მაგრამ მთელი ისლამური აღმოსავლეთისა თუ დასავლეთის კულტურის განვითარებაში და სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში განმსაზღვრელი როლი სარწმუნოებას – ისლამს ეკუთვნოდა. ისლამური ცივილიზაცია ხომ რელიგიური დოგმებისა და კანონების მარტივი საწყისი კონცეფციების საფუძველზე ყალიბდებოდა, რომლებიც ყურანიდან და სხვა წმინდა წიგნებიდან მომდინარეობდა. სწორედ ისლამის ალმის ქვეშ გაერთიანებით დაიწყო არაბმა ხალხმა თავისი ისტორია, შექმნა უზარმაზარი იმპერია, შემდეგ კი სახალიფოს შემადგენლობაში მოქცეულ სხვადასხვა ეროვნების ხალხთან ერთად არაბულ-მუსლიმური ცივილიზაციისა და კულტურის ფორმირება.